

Ըստ այսմ՝ այս Գաղթեան տպագրութեանց տախտակը կընանք այսպէս կազմել.

1. Պատեհագրութեան, տպեալ 1612, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենադարան Վիեննայի Միփթարանց (2 օր), եւ Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց:
2. Պատեհագրութեան, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենադարան Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց եւ Տ. Վ. Պալեանի:
3. Ռեֆ-Խէրէ, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենադարան Վենետիկ եւ Վիեննայի Միփթարանց, Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց եւ Տ. Վ. Պալեանի:
4. Տպարան, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենադարան Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց (2 օր), եւ Տ. Վ. Պալեանի:
5. Արեւիկ, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենադարան Վենետիկ Միփթարանց, Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց եւ Կեսարիայի Ս. Աբարկանի Վանաց:

Իսկ Կիւրիան, զոր Գեր. Պալեան ի կարգիս վեցերորդ Տրատարականութիւն կը դնէ՝ իրեն ի մատենադարանի Միփթարանց Վենետիկ, զստ գործ չէ, այլ մասն է Ռեֆարմագիլի, զստ գործ չէ, այլ մասն է Ռեֆարմագիլի, ինչպէս ծանօթ չորս օրինակներու մէջ կ'երեւայ:

Գաղթ, տպագրողն այս Տրատարականութեանց, այս ամէնը նոյն ձեւով ու չափով ըրեր է, որով նոյն շարունակը ուրիշ Տրատարականութեանց գործածել, եւ քանի մը Տրատարականութիւններ ուզուածին պէս ընտրելով ի միասին կազմել կարելի եղած է: Այս պարագայն մասնանիշ կ'ընէ Գաղթայ տպագրական արուեստի վարժութիւնը, եւ յոյս մը, թէ եւ շատ տկար, կու տայ մեզ 1512էն յատալ լոյս տեսած Գաղթեան ուրիշ տպագրութեանց գիւտին:

Հ. Գ. Գ.

ՀԱՅԵՆԻ ԵՒ ԹՅՆՄԱՐԱՆԻ ԼՐԱԳԻՐՔ ՆԵՐԱՎԱՐՈՒՄ

Որպէս յայտ է բանասիրացն ազգիս, ի լոյս եկն յանցելում ամի ի բազմարդիւն Միփթարան տպարանէն «Վիեննայ» Պատմութիւն Տայ լրագրութեան՝ երկարութեան «Աւալին Հատոր», սկսեալ յամեն 1794 ցամե 1860: — Հեղինակն այնք մատենին՝ յընթաց իւրոյ տարժանակիւն աշխատութեան, գովեստիւք յիշատակէ ի շարս ազգային Տնագոյն լրագրաց՝ եւ զ'ի Հնդկիս Տրատարական զամենայն լրագրացն զանոանսն, զոճացոյցիւն եւ ինչիս տեղեկութեամբը յետ գաղարման «Ազգարար»

անդրանիկ լրագրոյն ազգիս, որոյ Տարեւորմանց Երեւեանն կատարի ի սմին իսկ ամսնան:

Ինչ շին կամք գրել աստէն զպատմութիւն ի Հնդկիս Տրատարական Տնագոյն լրագրացն, ուր ծնան ազգային Տրատարականութիւն եւ զամբ բազմունսն անան իսկ՝ ի շնորհս անբաւ երախտեաց բարեկիշատակ գաղթականացն մերոց Նոր-Ջուղայեցոց, որք յերեւմ ժամանակի փայլեցանն եւ փայլեցոցին զազգն յատարարիլն վաճառականութեան՝ իւրեանցն ընդարշայ աշարհութեամբ:

Ի բազմաց Տեաէ կամք են ինչ եւ իղծ գրել զպատմութիւն իմացական զարգացման նախնի գաղթականացն մերոց ի Հնդկիս պանդրեւտեոց, որք ուր եւ գնային ի խնդիր բախտին, զաւալինն կանգնէին ազգային եկեղեցի, զՆՊՂ ընդ առեւտրական Տատարականաց իւրեանց, եւ ապա վարժատուն իմն, եւ Տուսկ ուրեմն լրագրի ինչ, զի մի մոռացին յանբաւ օտարութեանս յայտմիկ զկրօն եւ զեղու նախահարցն: — Եթէ երեք ոչ Տասից այնմ ցանկութեան՝ առ ի չգոյն ժամանակի, Տմտագունիցն առնիցեմ զայն ապաստան, մանաւանդ որոց ներող իցէ ժամանակն. կայեալ եմ ինչ առաջնորդ յաշխատութեան զՏնաճարեղ բանս բարեաց յիշատակաց արժանի բերթողին Մեսրոպայ Թարագեանց, եթէ «Ճմարտա ազգասիրին է օրինակաւ քաջի գործոց նախահարց» զզգիս որդոց զարթոյցանել, եւ զորս ի յուշ մոռացն անեմ յամենայն ժամ:

Այլ ի նիւթ անդր գրութեանս անցից, յորմ զարտուղն անկայ սակաւիկ մի: — Երկու լրագիրք Տարեւանցի իմն յիշատակեալ յընթացս Պատմութեանն ի վեր անդր յիշելոյն եմ՝ Հայեկէ եւ Հոսեւոս յորջորջեալքն, որք Տրատարակեցանն աստ ի կաշկածա բազմոյք յառաջ. այլ թուի թէ լեալ իցին կարծօրեայք եւ սակաւակեցաք: ԶՀայեկէ լրագրոյն քաղաքիս Հեղինակն Պատմութեան Տայ լրագրութեան յիշէ Տարեւանցի իմն յիշ 38 մատենին, ըստ վկայութեան ազգային մատենադրութեան, կնքելով զբան իւր զայս օրինակ. «Մենք բախտ չունեցանք այդ «Հայեկէ» դիտելու, ուրիշ կողմանէ ալ տեղեկութիւն մը չունինք»: Գան-Տնարիցն իցէ թերեւս գտանել զԹերթոս լրագրոյն այնորիկ, որ Տրատարակէն աստ ի քաղաքիս յամին 1820, եւ զորմ չէր յիշատակութիւնն այլ ուրեք, եթէ ոչ միայն ի բազմութեմէն էմ «Ազգասէր», պատմական լրագրոյն քաղաքիս, որոյ անմահ խմբագիրն Մեսրոպք

թաղիսպետը, զայս օրինակ դրեր զՏրատարականութենէն այնր սակաւալուչ լրագրոյն, եւ զորս աւելորդ իմէ չհամարիմ գնել աստէն առաջի ի զովացումն բանասիրաց: Եւ ը 233 «Ազգասէր», լրագրոյն 1847 ամին, ի թիւ 102, Հատոր Գ եւ Է շրջան Ա. «Յամի Տեառն 1820 տպագրելու ատի ի կալիսմա Տրատարակագիր իմն չայերէն, անուանեալ Հայկէլ Կալիսմա, որոյ ամբողջն հաշիւ գտանի: Քանի մի թերթը եւ եթ անցին զարգիս ի ձեռս մեր, յորոց զպիտանիս եւ զուրախարարս առնուցի ի լրագիր մեր, զվաստակս Եղբայր գրկելոյ մտցը, եւ նշանագրելի ի ներքայ նոցուն Հ. Կ. — ի բանից աստի ի յայտ պայ ամ Տրատարակութեանն, որ ցայս վայր անձանթ էր անցնեալ բանասիրացն ազգիս, առ ի չգոյէ թերթիցն զարգիս:

Ի բազմաց հետե ի խոյզ եւ ի ինքեթ լեալ եւ զհետ հնագոյն հայերեն լրագրացն ի Հնդկիս Տրատարակելոց. անցին ի ձեռս իմ սակաւուք յառաջ երկու եւեթ թերթը «Հտեմարան» լրագրոյ, որ նոյնպէս Տրատարակելն աստ ի կալիսմա, եւ զորմէ զառաջինն լինի յիշատակութիւն դարձեալ յէջ Տմտալից «Ազգասէր», լրագրոյն թաղիսպետին, զայս օրինակ. «Եղեն այս լրագիրը ազգիս մերոյ ի Հնդկիս, որպիսի են Օճախախտ լրագիրն Բուսթայոյ, եւ Հոթիսխախտ կալիսմայ, այլ ոչ որ ի նոցանէ հաս ի հասակ մանկութեան»:

Գեր. Հ. Գարեգին Ա. Զարբհանալան՝ Հեղինակ Ազգ. Մատենադարանութեան՝ գնէ զՏրատարակութիւն «Հտեմարանին», «յամին 1818, ի տպարանի Մարդասիրական ձեմարանին ի կալիսմա» — Ժամանակագրական իմն զիրպակ թուի թէ այս իցէ, զի «Մարդասիրական ձեմարանն», տակաւին չէր հիմնեալ յամին 1818, ուստի եւ չկարէր տպագրութիւն «Հտեմարանին» լինել ի տպարանի անգոյ ձեմարանին, որ հիմնեցան յ2 Ապրիլի, 1821 ամին՝ նպաստիք ազգիս ի սփիւռս Հնդկաց՝ եւ ի մասնաւորի Աստուածատրոյ Մուրատեան եւ Մնացականի Վարդանեան, որք ձանաչին որպիս հիմնագիրը ձեմարանին, զորոց երկարօրէն այլ իմն առ թիւ:

Եւսմագիր «Հտեմարանին» էր Հիւրաղեցի Տիրացու Մարտիրոս Մկրտչեան հեղինակ «Վիքթորիա» կոչեցեալ Ալբանարանին: — Եւսմին իրեւն 1832 զտանէր նա ի Բաշէր եւ վարէր զպաշտօն վարձատկտութեան նորահաս տառ ազգային դպրոցի քաղաքին, եւ հուսկ

ուրեմն գնայ ի Բաղդադ եւ անգ զրաւի ի կենացն ժանտախտի, որ ձարակէրն ի քաղաքին:

«Հտեմարանն» տպագրել ի սկզբան ի տպարանի «Օճանասփիւռեան ժողովոյն» Բուսթայոյ, որք փոխարինեալ էին զայն ի կալիսմա ըստ ինքզոյ «Իմաստանիդեան» ժողովոյն քաղաքին, որք թուին ինչ թէ իցն եւ հրատարակել «Հտեմարանին»: Տպարանն այն նուիրեալ էր «Օճանասփիւռեան ժողովոյն Բուսթայոյ» ի Պարսն Պարս Երզնանեանէն, բնակելոյ ի հայաշատ Մատրաս: Սոյն իսկ տպարանն ի վերջոյ նուիրեցաւ Մարդասիրական ձեմարանին, զի յսկզբան մատենի իրից տպելոյ ի Մարդասիրական ձեմարանին յամի 1821, գտանեմ զայս բան «Ի կալիսմա 1821, տպագրեալ յԵնթայեալ տպարանի Երզնանեանէն Պրն. Պարսի»:

Ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ «Հտեմարանն», սկիզբն առ տեսանելոյ զոյս յետ դադարման «Հայկէլ» լրագրոյն, այսինքն յետ 1820 ամին, յորում հրատարակէրն «Հայերէն» ըստ ստուգապատում վկայութեան թաղիսպետին, որ ունէրն ի ձեռնին թերթս ինչ այնր լրագրոյ: Երկուց թերթիցն՝ որ գտանի առ իս, զԺբախտաբար չէ հնար ի միտ առնուլ զամն եւ զտեղին, յորում տպագրեցանն, զի «Հտեմարանն», հրատարակէր ճաշալ գրիւք ի ձեռմասնին, եւ թերթըն իմ են էջը 666—684, եւ 894—910: Ի վերջոյ իւրաքանչիւր գրուութեան տեսանին սկզբնատուրն խոշոր գրիւք, որք են Ա. Օ. Տ. այսինքն «Վերատեսուչ Օճանասփիւռեան Տպարանին», որ էր նոյն ինքն Տիրացու Մարտիրոս Մկրտչեան:

Ոճ գրութեանն կարի անաչառ, որպէս տեսանի ի պատասխանիսն առ թղթմակիցս իւր, սոյն վերնագրաւ «Բանս ա համապատասխանատուս»: Ահա օրինակ իմն ի մտնթութիւն ընթերցողացն:

«Օ. Ք. Չեռնագրեալ թուտն անարժան համարեցի տպեցման, քանզի ինչորոց պատասխան ուղղն հարկիւ պատասխան կը գտանի շատնցից եւ զարմանք չի յետոյ զանազան ինքզոյք ուղարկվի եւ պատասխան ուղղի, պիտի էլ ոչինչ չտպմ» բայցի թուաբանական ինքզոյք: Ի՞նչ օգուտ էսպէս իքմին տպելն որ եթէ մինն չկարողանայ ինքն լուծումն տալ, կարող է իրիկ թուաբաներից լուծումն ստանալ եւ լինի «Հտեմարանն» թիւ: յետոյ պիտանուն «Թուաբանութիւն» գնել: —

Եսաւ . ձեռնադրեալ պէտքն միասնեամբ
կտապիւր — — —

Յուսամ՝ եւ անի ունիմ ի մօտոյ յաջողել
ի ձեռս բերել զամբողջական օրինակ այնր .
զորմէ լուեալ եմ թէ գտանի առ ուսման եւ որ
յերբեմն ժամանակի էր սեպհականութիւն ան-
մահ անուանակցին իմոյ եւ մեծն Մեսրոպայ
թաղեալեանց, զորմէ երկարօրէն գրեցից եթէ
մարթացայց ի ձեռս բերել զայն օրինակ:

Կալիսթա, Սեպտ. 21/3 Հոկտ. 1894:
ՄԵՍՍՈՐԱՅ Թ. ՍԷՊԵՄԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՐԵՄԻԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒ ԿԱՆ ԹԱՂԵՐ

(Ըրոնումարներս եւ ԿԵԼ.)
Ժ.

Անարկտիկաներ կործնածոց Գ թղթիմ յոս-
նակուն մասնակցութիւնս մէջ:

Հիշուական Ս. Հարց եւ ոչ մին կը յայտնէ
որ Կորնթացոց Գ թղթիմ ծանօթ էր իրեն: Սակայն նախաբար յայտնէր զուսած՝ այժմ
միայն ասորի թարգմանութեամբ պահուած գրու-
թիւնն մը յայտնապէս շտափման կէտեր ունի
Կորնթացոց Գ թղթիմն բնագրին հետ: Այս գրու-
թիւնն է «Վարդապետութիւն, այսինքն՝ կաթո-
ղիկ ուսումն ծԻ տալեւելոց եւ արակերտաց»¹ .
Այս գրութեան մէջ զլուս մը կայ Կորնթոսեանց
վրայ, ուր հնադրոյն հերետիկոսապետը յանուանէ
կը յիշուին՝ Սիմէոն եւ իւր ընկերը Վրէթոս: Ա-
սանցով զատ ուրիշ մօլարաւորացիք ալ երեւան ելած
կ'ըսուին հետ: «Սակայն, կ'ըսուի հետ, սոցա ամե-
նեղանք միեւնոյն կանոն է յերկրի. չվարին օրինօք
եւ մարգարէիւք եւ հայհոյան զԱստուած՝ զամե-
նագոր. եւ ուրացեալ են ի յարութենէ»² . Այս
խաբարուս Կորնթացոց Գ թղթիմին հետ ազգա-
կցութիւնն անժխտելի է: Հին ալ Կորնթացիները
պարտք մօլորեալք են՝ (Ա, 2) Սիմէոն եւ Վրէթ-
ոս: Իւր իբրեւ ասանց վարդապետութիւն կը յի-
շուին (Ա, 10—12) ճշդիւ այն երեք կէտերը, զոր
«Վարդապետութիւնն» ալ կը թուէ, եւ այն
միեւնոյն կարգաւ եւ երկու անգամն ալ ամենէն
յուսաւ: Տարբերութիւնը յայնմ է միայն որ
«Վարդապետութիւնն» ուղղակի խոսակցութեան
կերպն պարզ տեղեկատուութեան ձեւի փոխած է,
եւ մասնաւորաբար առաջին կէտին մէջ բաց ի մար-

գարէից՝ օրէնքն ալ կը յիշուի՝ երկրորդ կէտին
մէջ՝ Աստուծոյ հայհոյութեան բովանդակութիւնը
չի ծանուցուիր, եւ երրորդին մէջ՝ յարութիւնը կը
յիշուի առանց «մարմնոյ» յատկացուցին:
Ամեն այս տարբերութիւնը այնպէս երկրոր-
դական են, որ ազգեւել չեն ըլլալ ընդունելու որ երկու
գրութիւնը իրարու հետ ազգակցութեան յարա-
բերութիւն ունին: Արդ եթէ ուզենք ազգակցու-
թեան այս յարաբերութիւնն որոշել, այնպէս որ
բունը թէ մասնագրացս մին այն խօսքերը միւսէն
առած է, այն ատեն միայն «Վարդապետութեան»
հեղինակը կրնայ ըլլալ փոխանորդ, եւ իւր
սկզբնագրին ուղղակի խոսակցութեան ձեւն անդադ-
րակի փոխած է: Պէտք է, որքան եւս ուրեմն ընդունիլ
որ Գ գրութիւն՝ զորոյ «Վարդապետութեան» հե-
ղինակը գործածած ըլլալ Կորնթացոց Գ թղթիմը,
Եւ կը մերժէ այս կարծիքը, եւ կ'ընդունի որ
Վարդապետութեան՝ հեղինակը ոչ թէ Կորնթ-
ացոց Գ թղթիմը, այլ անոր աղբիւրը՝ Գիւրգէ-
ոս (Παλῆστις Παύλου) օրինակով է պատրու:³
Արդեամբք ալ կ'երեւայ թէ այս կարծեաց կողմն
է ուրիշ պարագայ մըն ալ: «Վարդապետութիւնն»
կը վկայէ որ հերետիկոսը թէ՛ Օրէնքն եւ թէ՛
Մարգարէն կը խոտէին: Այս բանս բռն կարելի
չէր Բարդեէմուս նկատմամբ, որ՝ բոս վկայութեան
եփեմի՝ Մովսիսի Օրէնքը չէր մերժեր: Նսեւ
Եպիփան յայտնապէս կ'ըսէ որ Բարդեէմոս Մար-
գարէնն ալ կ'ընդունէր:՝ Եւ այս կրնայ այնչափ
ուղիղ ըլլալ, որ Բարդեէմոս սկզբաւ չէր մերժեր
Մարգարէները, բայց դժուար է հաւատալ որ կեր-
պապէս հակառակած ըլլալ Բարդարէսին տե-
ղեաց դէմ, ինչպէս օրինակի համար Ես. Խեչ, Դ,
որ իւր երկարամտեան գրութիւնը բացէ ի բաց կը
դատապարտէին: Արդ եթէ Բարդեէմոս Օրէնքը
կ'ընդունէր եւ Մարգարէնն ալ զոն մասաւ,
կարելի չէր իբրեւ իւր վարդապետութիւն յիշել
թէ Պէտք է թէ Օրէնքն ու Մարգարէնն ընդունիլ,
այլ միայն թէ Պէտք է Մարգարէնն ընդունիլ:
Այս եւ միայն այս կը պատմէ արդեամբք Կորնթ-
ացոց Գ թղթիմը Սիմէոն եւ Վրէթոսի վարդ-
ապետութեան նկատմամբ: Աստի կ'ընդունիմ՝ որ
հոս «Վարդապետութիւնն» ամբողջովին առած է
աղբիւր Կորնթացոց Գ թղթիմը (τον νόμον και τούς προφή-
τας). իսկ Վրէթիմացոց Գ թղթիմը իրենցը հաւ-
մառօտած է զայն իւր նպատակին համեմատ եւ
դիմամբ դուրս թողուցած է τὸν νόμον (զՕրէնքն)
բառը:

¹ Հմմտ. Փոսիտ, էջ 54: «Կորնթոք իւր մերձաբար-
պէս ստաց համարել որ գրութիւնն Գ գարու կեանք յա-
ռաւ Նազարէ եւ իրեն բաւական հետեւանալ որ նոյն
գարու Եպիփան բառերն իսկ կը վարդարէր»:

² Եւ, էջ 60, Եւ, էջ 30: «Վարդապետութեան
ուրիշ մէկ տեղն ալ մասնաւոր կ'ընէ, որ վերջինս յու-
նարէն Պաղղոսի Գործոց միմեկմիմեկան Կորնթացոց Գ
թղթիմին հետ ունենած ազգակցութիւնը կը յայտնէ: Այս
տեղը կը խօսի մեծիւ մը յարութեան վրայ Երուսի ոսկե-
րաց ձեռք (Հրաւ. Լափար, էջ 109), զոր ի վկայութիւն
կը բերէ ինչպէս յայտնի է Նսեւ. Կորնթացոց Գ թղթիմը
(Գ, 32) իրեն ապացոյց յարութեան: Սակայն երկու տե-
ղեացս յարաբերութիւնը արտաքին է միայն, այնպէս որ
իրարմ կ'ախտմ ունենալը չենք կրնար ցուցնել:

³ Հիլիլեփիլի ժող. (Hilgenfeld, Bardesanes,
p. 65.)

⁴ Անդ:

¹ Աստի ընդգրկել հրատարակել Լափար (P. de
Lagarde, Didascalia apostolorum syriace. Lips. 1854.)
Գրեթէ վրայ էր Նսեւի Փոսիտ (Funk, die apostol. Con-
stitutionen 1891. p. 28—75.)

² Հմտ. Լափար, էջ 101: Աստի ընդամ մաս-
ցի բոլոր այս տեղերն եւ Կորնթացոց Գ գրոց յարաբե-
րութեան վրայ Եւ (Հահն, das Evangelium des Petrus
1893, p. 60.)